
Олександр Моця

**ПРО ВІДМІННОСТІ
ДАВНЬОРУСЬКОЇ ПІВНОЧІ ВІД ПІВДНЯ**

В свій час академік Б.О. Рибаків відзначав у одній із своїх наукових праць: «Багатий матеріал різноманітних джерел переконує нас в тому, що східнослов'янська державність визрівала на півдні, в багатій та родючій лісостеповій смузі Середнього Подніпров'я. Тут за тисячі років до Київської Русі було відоме землеробство. Темп історичного розвитку тут, на півдні, був значно більш швидким, ніж на далекій лісовій та болотистій півночі з її пісними ґрунтами. На півдні, на місці майбутнього ядра Київської Русі, за тисячу років до заснування Києва склались «царства» землеробів-борисфенітів, в яких слід вбачати праслов'ян; в «траянові віки» (II-IV століття нашої ери) тут відродилось експортне землеробство, що призвело до досить високого рівня соціального розвитку.

Смоленська, полоцька, новгородська, ростовська північ такої багатой спадщини не отримала і розвивалась набагато повільніше. Навіть у XII столітті, коли південь і північ багато в чому вже зрівнялись, лісові сусіди жителів півдня все ще викликали у них іронічні характеристики «зверинського» способу життя північних лісових племен. При аналізі незрозумілих і часом протирічних історичних джерел історик зобов'язаний виходити із аксіоми нерівномірності історичного розвитку, котра в нашому випадку проявляється чітко і конкретно. Ми повинні віднести з великою підозрою й недовірою до тих джерел, котрі будуть підносити нам Північ як місце зародження руської державності, і повинні будемо в'яснити причини такої явної тенденційності»¹.

Але точка зору відомого авторитета з проблеми давньоруської історії останнім часом переглядається, відповідно створюється нова

концепція історичних подій та процесів в східнослов'янському середовищі кінця I – початку II тис. н. е. Зокрема, стверджується, що князь Рюрик з братами та військовою дружиною «поклав початок правлячої до кінця XVI століття на Русі династії Рюриковичів, а Ладога стала першою державною столицею Русі (потім ця місія перейшла до Новгороду, потім до Києва)»².

Не викликає заперечень точка зору, що мікрорегіон Ладоги, Новгороду і Пскова став одним із осередків визрівання державних структур в останній чверті I тис. н. е.³ Але постає закономірне питання: чи міг потенціал східнослов'янської Півночі в повній мірі підтримати ці тенденції, дати можливість їм розвинутися і перетворитися в недалекому майбутньому в Київську (не Ладозьку чи Новгородську) Русь?

Тут слід відзначити, що сучасні російські науковці чітко усвідомлюють різницю двох регіонів: «Чисельні риси матеріальної культури, котрі розділяють північні й південні області, вже давно виявлені і добре вивчені. Нема необхідності детально зупинятися на таких загальновідомих фактах як відмінності в конструкції житлових будівель та опалювальних споруд, в знаряддях рільництва і в складі ведучих сільськогосподарських культур, в грошово-вагових системах й монетному обігу, в практиці оформлення адміністративних та юридичних документів, засвідчених сфрагістиком», – відзначає М. Макаров. І далі: «... при співставленні з Півднем Північ виступає в суперечній якості: вона виявляється одночасово зберігачем деяких архаїчних традицій, несприятливою до культурних інновацій (тривале використання ліпної кераміки, більш довге панування прирічного типу заселення, обмежена практика спорудження фортифікацій) й носієм деяких досконалих для свого часу навичок ремесла, зоною більш високої торгівельної активності. Значно поступаючись Півдню за щільністю населення, територія Півночі на протязі певного часу експлуатувалась як периферійна зона, багата цінними промисловими ресурсами, але якраз ця

обставина стимулювала урбанізацію, забезпечила швидке накопичення додаткового продукту і стійкість товарно-грошових відносин на Півночі»⁴.

Ці відмінності прослідковуються і на певних групах поселень, серед яких виділяються й погости. Слід відзначити, що питання про ці пам'ятки, як один з елементів системи заселення території Східної Європи в середньовічну епоху, не нове. Нагадаємо, що в писемних джерелах погости згадуються неодноразово і в різних значеннях: «садиба, стан, становище, місце зупинки князів під час об'їзду земель»; «поселення навколо становища, біля князівського стану, взагалі село»; «округ, волость, стан»; «подать з погоста»; «погост, місце біля церкви і кладовище»⁵.

На різноманітність функцій, що були характерними для цієї групи поселень, вказувало багато дослідників: адміністративно-фіскальні центри, торгівельні пункти, центри громад та округів, поселення, функції яких змінювались у часі, тощо⁶. Така різноманітність в інтерпретації згаданих поселенських структур дозволяє ще раз звернутися до цієї теми і, зокрема, зупинитися на перших двох позиціях визначення І. І. Срезневського.

Тут також слід нагадати, що загальноприйнятою нині є точка зору про організацію погостів на першій стадії їх існування кийвськими великими князями для управління й збирання данини з підвладних їм територій. Хоч при цьому наявні і деякі розбіжності в їх розміщенні – в системі маршрутів полюддя, поза зоною полюддя⁷. Та перша згадка про погости (повости) під 947 р. :»Иде Волга к Новгороду и оустави по Мьсте погосты и дань, и по Лузе погосты, и дань, и знамена, и места, и погосты»⁸ дозволяє говорити про появу таких пунктів на землях, котрі попали під окняжіння.

Вищенаведена літописна інформація дозволяє також говорити про наступне: «... по-перше, що погости в Новгородській землі, в басейнах річок Мста і Луга, тільки-що встановились; по-друге, що погости, котрі згадані повторно, вже існували «по всій землі», тобто

на інших територіях Русі; по-третє, що ці нові фіскально-адміністративні пункти (погости) встановлювались за ініціативи князівської влади і ними могли керувати лише князівські слуги»⁹.

Повертаючись до південних районів Київської Русі, до території Середнього Подніпров'я, де в 945-946 рр. відбулися події, котрі пізніше призвели до реформ княгині Ольги (конфлікт між Ігорем Старим і древлянами під час повторного збору данини, а також пізніше його вбивство), спокусливою в плані розглянутого питання може бути гіпотеза про аналогічні функції в X ст. населених пунктів біля с. Сингаї поблизу Коростеня (літописного Іскоростеня) і с. Шестовиця на Десні під Черніговом.

В першому з них зафіксована «Могила Ігоря», а в другому – відомий дружинний табір¹⁰. Обидва пункти знаходяться приблизно в півтора десятка кілометрів від старих племінних центрів. Звичайно, роль першого з них була більш конкретною – лише ординарне місце збору данини й відпочинку (але якраз там, в певному місці, древляни й чатували на великого князя київського та його «малу» дружину). А Шестовиця слугувала представником київських верхів для виконання, окрім того, й чисельних інших функцій: проведення міжнародних торгових операцій, здійснення контролю за автохтонною лівобережною знаттю, надання військової допомоги столиці Русі під час серйозних конфліктів тощо.

Говорячи в цілому про східнослов'янську територію й соціальні функції поселень, слід зазначити, що письмові джерела дозволяють вибудувати ієрархічну систему по лінії «верв – погост – волость». В результаті розвитку соціально-економічних відносин на Русі перша ланка – верв зберігала певні судові функції й право захисту членів своєї громади, а функції фіска концентрувались у погості. Тому в давньоруських пам'ятках права зустрічаємось із верв'ю, а у актових матеріалах, котрі відносяться до розверстки данини, з погостами й волостями.

Але в цій, здавалось би стійкій «драбині», при більш детальному розгляді виявляються вади. Із запропонованої схеми на початку II тис.

н. е. «випадають» погости південноруських земель: їх там нема¹¹. В той же час, після деякої хронологічної перерви вони відроджуються починаючи з XIII ст. на землях Північної Русі, тим самим «доказуючи» необхідність свого існування якраз в цьому регіоні¹².

Можна припускати, що на ранньому етапі княжіння східно-слов'янських земель погости були необхідними на всіх територіях. Їх функції могли виконувати й старі племінні центри різного ступеня значимості, й нові осередки центральної влади типу воєнізованих поселень – «гарнізонів». Але згодом на одних територіях вони ставали непотрібними, а на інших їх роль виростала.

Без сумніву, в середньовічні часи одним із важливих факторів соціально-економічного розвитку виступав географічний. Ні у кого не викликає сумніву теза, що сприятлива екологічна зона досить позитивно впливала на темпи розвитку конкретного регіону, в тому числі і на демографічні показники (особливо на етапі переходу до епохи цивілізації). Так було і на Русі, територія якої складалася з двох зон.

Це зовсім не говорить про відсталість поліського регіону від лісостепового. Згадаємо хоча б про те, що більша частина східнослов'янської держави знаходилась якраз на території Полісся. Але своєрідним «локомотивом» розвитку все ж були південні землі, на яких об'єктивно локалізовано й місцезнаходження «матері міст руських» – Києва. Надалі ситуація в регіонах змінювалась в бік більшого вирівнювання темпів розвитку із Середнім Подніпров'ям.

Сприятливіші природні умови обумовили більшу щільність заселеності і відповідно появу більшої кількості, ніж в північних районах, населених пунктів. В підтвердження цього приведемо одну цитату: «Якщо ми подивимось на карту літописних міст Русі за станом на XII-XIII ст. ст., то побачимо, що в південному регіоні вони стоять один від одного в середньому на 20-25 км, а в північно-західному й північно-східному – на 70-80 км. При всій умовності цих даних вони всеж вірно відображають насиченість містами різних давньоруських земель, а відповідно, і об'єктивну картину міських волостей»¹³.

Така щільність населення, що сприяла значній його платіжній спроможності, впливала і на менші (ніж на півночі Русі) розміри

південноруської волості, а тому збирання данини відбувалося безпосередньо із самого волосного центра¹⁴.

Такі пункти як погости служили насамперед місцями тимчасового зберігання продуктів, котрі були отримані в результаті податкових поборів, для наступного передавання їх в столичні гради. Аналогічну роль відігравали й центри феодалних вотчин – замки, звідки більша частина земельної ренти поступала в міські князівські й боярські садиби¹⁵. В якійсь мірі аналогічні функції вищезгаданих груп поселень вимагають та пояснюють необхідність хоча б короткого розгляду й характеристики їх.

Аналіз матеріалів із замків південноруських земель, в тих випадках, коли археологічні дослідження проводились широкими площами, дав можливість отримати нові свідчення про особливості їх функціонування. Практично біля всіх із них знаходились відкриті селища, а в тих випадках, коли проводилось вивчення околиць, було зафіксовано ще по кілька поселень, правда менших розмірів (в порівнянні з укріпленим пунктом). Можна припустити, що якраз там і проживали особисто залежні від конкретного землевласника селяни.

Така структура агломерації – укріплений центр й кілька селищ – вірогідно, археологічно відображає вищезгадану феодалну вотчину в її нижньому соціальному прояві. В деяких випадках на площадках городищ з розмірами не більше як 1 га вдалося зафіксувати саме житло феодала, але частина з них була лише легкими спорудами, без стаціонарних опалювальних систем. В свою чергу, цей факт не дозволяє говорити про постійне проживання тут їх володарів.

Тому, як це на перший погляд не парадоксально, наявні дані вказують на таку тенденцію: чим значніший за своїми розмірами замок, тим менша вірогідність зафіксувати в цьому місці стаціонарне й універсальне житло самого феодала¹⁶.

Але це повністю пояснюється визначенням ще однієї, найбільш розвинутої давньоруської поселенської одиниці - міста, котре було: «... як би колективним замком найкрупніших земельних магнатів округи на чолі з самим князем. Боярські і князівські двори займали в місті видне місце»¹⁷. Сьогодні давньоруське місто, в першу чергу,

розглядається як центр сільськогосподарської округи, а тому, з підвищенням свого соціального статусу, конкретний представник феодального стану бажав перебувати в урбаністичному центрі, а не знаходитись постійно у своїй віддаленій вотчині. Там за нього господарською діяльністю займалась підлегла адміністрація.

До вищерозглянутих поселень, де спочатку накопичувався додатковий продукт, можна відносити князівські й боярські села. Про одне з них – «Ігореве сільце» – повідомляє літопис під 1146 р., описуючи протистояння коаліції київських й чернігівських князів та сіверських – Ігоря й Святослава Ольговичів. Тоді: «... дворь добре, бе же тоу готовизни много, в бретьаничахъ и в погребѣ вина и медове и что тяжкого товара всякого, до железа и до меди, не тягли бяхоуть во множества всего того вывозити»¹⁸. Після завантаження всього, що можливо було вивезти, на вози, двір і церкву було спалено.

Окрім цієї згадки про приватне князівське село, про аналогічні поселення є дані в інших описах історичних подій, починаючи з X ст. Так, в 1096 р. князь Мстислав, вважаючи, що бойові дії скінчились, «... распусти дружину по селом». В 1150 р. «многое множество» дружини князя Ізяслава «сѣдяхуть» по р. Тетерев, а трохи раніше той же князь обіцяє своїй військовій дружині, яка вийшла з Руської землі (тобто з території Середнього Подніпров'я) з ним, «... своих сел и своих жизней лишився», забезпечити їх «жизнью», тобто новими садибами й селами. Слід відзначити, що окрім цих свідчень, в XII ст. неодноразово зустрічаються й інші повідомлення про розорення сіл боярських. Також часто згадуються й князівські маєтки¹⁹.

Такі поселення певною мірою вже археологічно досліджені. Вони відрізняються від інших селищ набагато більшими розмірами, неординарними для сільської місцевості будівельними спорудами (в першу чергу житлами складної конструкції, котрі іноді мали не один поверх) і наявністю огорожень для частини площі самого такого селища – вірогідно, власне садиби феодала²⁰. Про деталі функціонування таких пунктів говорять знахідки сільськогосподарського інвентаря, сліди різноманітних ремесел (залишки майстерень, шлаки, інструментарій, заготовки й самі вироби). Досить красномовні факти

(сировина, імпортовані вироби, ваги та важки, монети) свідчать про торговельні операції, а деякі специфічні знахідки (стріли, гачки і т. д.) про розвиток різних промислів.

Про рівень життя і соціальне становище частини жителів цих поселень свідчить фіксація предметів озброєння, воїнського спорядження, кінської зброї. Крім цього, під час розкопок були виявлені писала та речі з написами, актові печатки, християнські іконки, книжкові застібки, лампади й деталі хоросів, амфорна тара, скляний і полив'яний посуд. Всі перераховані категорії знахідок можна відносити і до елементів міської культури.

Найнижче в розглянутій ієрархії знаходилась суспільно-територіальна одиниця – громада («верв» на півдні Київської Русі, «мир» на півночі). Вона являла собою «... соціальний організм, який необхідно доповнював парцелярне (тобто, дрібне селянське) сімейне виробництво, гарантував його нормальне функціонування й відтворення, забезпечував соціалізацію селянства, його включеність в цілісну суспільну систему»²¹. Значення сільської громади не окреслювалось лише виробничою сферою. В її функціях були й сімейно-шлюбні, й правові відносини, побут, культова сфера, ідеологія, суд в самих селянських конфліктах, відправлення повинностей, а також інші взаємовідносини із зовнішнім світом²².

Та нас в контексті піднятої теми цікавлять лише розміри верві й щільність у розположенні її складових – окремих селищ. Тому наведемо тут дані з кількох мікрорегіонів Середнього Подніпров'я, де досить ґрунтовно були проведені археологічні розвідки на протязі багатьох років. Виявилось, що в басейні р. Стугна (права притока Дніпра) в окремих «гніздах» селища давньоруського часу іноді знаходились на відстані кількох сотень метрів, а в інших випадках до 1-1,5 км. Розміри таких агломерацій не перевищували 2,5-3 км. Аналогічна картина прослідковується і в Канівському Подніпров'ї. В більш не вигідних в агротехнічному відношенні пониззях межиріччя Дніпра і Десни картина щільності заселення дещо змінюється: селища розміщуються на відстані 1-1,5 км одне від одного, а радіус «гнізда» рівнявся 5-8 км.²³ Достатньо порівняти ці

цифри з інформацією про те, що «... новгородські погости XII ст. на північному сході (Заволоччя) являлись центрами величезних територій, але слабо освоєних і рідко заселених»²⁴.

Коментарі тут не потрібні. Слід лише зазначити, що врахування географічного фактора при розгляді проблем епохи Київської Русі є нагальною потребою. Комплексний підхід до з'ясування певних деталей того чи іншого історичного явища перспективний і при дослідженні інших епох чи періодів.

-
- ¹ Рыбаков Б. А. Мир истории. Начальные века русской истории. – М., 1984. – С. 39.
  - ² Кирпичников А. Рюрик пришел с Ладоги. // Родина. Славянский мир. – 2001. – № 1-2. – С. 36.
  - ³ Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 32.
  - ⁴ Макаров Н. А. Север и Юг Древней Руси в X-первой половине XIII в.: факторы консолидации и обособления. // Русь в IX-XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. – М., 2002. – С.6, 9.
  - ⁵ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т. 2. – СПб., 1895, – С. 1017-1018.
  - ⁶ Платонова Н. И. Погосты и формирование системы расселения на северо-западе Новгородской земли (по археологическим данным): Автореф. дис... канд. ист. наук. – Л., 1988. – С. 15.
  - ⁷ Платонова Н. И. Указ. соч. – С. 16; Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР. – М., 1985. – С. 97.
  - ⁸ Полное собрание русских летописей. – М., 1962, – Т.1. – Стлб.60; Т. 2. – Стлб. 48-49.
  - ⁹ Тимощук Б. О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початок держави. – Чернівці, 1999. – С. 85.
  - ¹⁰ Фехнер М. В. Наконечник ножен меча из кургана близ Коростеня // Советская археология. – 1982, – №4. – С. 243-244; Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998-2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-X ст. – Чернігів, 2003. – С.51-83.
  - ¹¹ Древняя Русь. Город, замок, село. – С. 101.
  - ¹² Чернов С. З. Историческая география Взвидского погоста // Генезис и развитие феодализма в России. – Л., 1985. – С. 104-105; Древнерусская деревня. Археологические исследования микрорегионов. - М., 1991.- С. 16-19.
  - ¹³ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. – К., 1988. – С. 97.
  - ¹⁴ Древняя Русь. Город, замок, село. – С. 101.
  - ¹⁵ Там же. – С. 56, 94.
  - ¹⁶ Моця О. П. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – С. 23-34.

-
- ¹⁷ Рыбаков Б. А. Мир истории. – М., 1984. – С.228.
- ¹⁸ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – Стлб. 333.
- ¹⁹ Воронин Н. Н. К истории сельского поселения феодальной Руси // Известия ГАИМК. – 1935. – Вып. 138. – С. 42-43; Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. – М.-Л., 1946. – С. 105-107.
- ²⁰ Південноруське село IX-XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури). - К., 1997. – С. 69-98, 114-143; Древняя Русь. Город, замок, село. – С. 102.
- ²¹ Данилова Л. В. Сельская община в средневековой Руси. – М., 1994. – С. 48.
- ²² Там же. – С. 51.
- ²³ Петрашенко В. А. Древнерусские поселения Каневского Поднепровья // Славянская археология. 1990. – Материалы по археологии России. – М., 1995. – Вып. 2. – С. 143-144; Моця О. П. Соціальні відносини на селі в давньоруські часи // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 51; Шекун А. В. К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры (по материалам Черниговщины) // Проблемы археологии Южной Руси. – К., 1990. – С. 75.
- ²⁴ Древняя Русь. Город, замок, село. – С.52.